

Вербалният хумор в превода: „Менехмовците“ на Плавт

Катрин Якимова-Желева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (България)

Katrin Iakimova-Zheleva

Sofia University “St. Kliment Ohridski” (Bulgaria)

Katrin Iakimova-Zheleva. VERBAL HUMOR IN TRANSLATION: MENAECMI OF PLAUTUS

Abstract. The text examines selected comic moments from Plautus’ comedy *Menaechmi* with a main focus on verbal humor and the translation of those excerpts into Bulgarian in Alexander Nichev’s translation. The translation model of Jean-Paul Vinay and Jean Darbelnet with its strategies and procedures is applied to each of the cited examples, briefly examining the relationships between its structural elements and illustrating what entail those among them, necessary for this analysis. The study’s purpose is to establish to what extent this model, with its great influence in the field of translation studies and its hierarchical structure, is applicable to the translation of verbal humor and which aspects of comic display remain possibly unattainable for transfer into the target language and culture and for what reason.

Keywords: comedy, humor, translation, Plautus

Катрин Якимова-Желева. ВЕРБАЛНИЯТ ХУМОР В ПРЕВОДА: „МЕНЕХ-МОВЦИТЕ“ НА ПЛАВТ

Резюме. Текстът изследва подобрани комични моменти от Плавтовата комедия „Менехмовците“ с основна насоченост към вербалния хумор и преноса на тези откъси на български език в превода на Александър Ничев. Към всеки от изведените примери е приложен преводният модел на Жан-Пол Вине и Жан Дарбелне с неговите стратегии и процедури, като накратко се разглеждат отношенията между изграждащите го елементи и се илюстрира какво представляват онези от тях, които са необходими за настоящия анализ. Целта на изследването е да се установи доколко този модел предвид голямото му влияние в средите на преводознанието и йерархично изградената му структура е приложим към превода на вербален хумор и кои аспекти

на комичното изказване остават евентуално недостижими за пренос в целевия език и култура и по каква причина.

Ключови думи: комедия, хумор, превод, Плавт

Научно изследване/Research

Преводът на хумор е един от най-слабо разглежданите аспекти на превода. Според Делия Киаро това е следствие от изключителната трудност на създаването на адекватни преводи, които първоначално са били остроумни по замисъл (Chiario, 2001: 570). Прежеждането на вербален хумор се сблъсква с две основни препятствия, пояснява тя: различните езици и различните култури (Chiario, 2001: 569). Ако приемем за отправна точка теорията за несъответствието, според която хуморът се постига чрез нарушаване на дадени обществени норми (Каръл, 2020: 36), и добавим към нея разбирането, че всяко общество създава собствени норми, които е много вероятно да се отличават от нормите на другите общества, то е видно как това може да породи затруднения при пренасянето на даден хумористичен елемент извън обществото, за което е предназначен.

Повечето преводни таксономии и класификации не включват в моделите си средства и техники за превод на хумор и като цяло изследователските кръгове обръщат по-малко внимание на тази сфера от преводазнанието вероятно поради трудностите, които създава преносът на специфичните елементи, изграждащи даден комичен момент. Говорим за онези случаи, в които комичният ефект не може да бъде пресъздаден, или поне не достатъчно въздействащо, с помощта на наличните разработки, описващи разнообразни техники за превод, при които се запазват един или друг елемент на хумористичното изказване, но не и неговата многопластовост (например се запазва даден звуков ефект, но смисълът се променя драстично или се запазва смисълът, но се губи формалната особеност). Това е особено вярно за вербалния хумор, при който се намесват не само особеностите на даденото общество и култура, но и на езика – игри на думи, алитерации, каламбури, етимологични фигури и др. Все пак съществуват няколко модела, които изглеждат обещаващо (теорията за еквивалентността и еквивалентния ефект на Юджин Найда, класификацията от еквивалентности на В. Колер – денотативна, конотативна, прагматична и т.н., скопос теорията на Ханс Вермеер и Катарина Райс, таксономията на Жан-Пол Вине и Жан Дарбелне), и чрез анализ на преноса на комичния ефект при прилагането на някой от тях би могло да се определи дали той е подходящ и къде са нужни допълнително изследване или преработка, за да се стигне до създаването на самостоятелен модел за превода на хумор като обща ориентация, ако не друго. Възможно е такъв инструментариум да съ-

ществува сред вече изведените модели за превод, но все още няма установено нищо конкретно и приложимо по този въпрос. По тази причина в настоящия текст възнамеряваме да изпробваме именно един такъв модел – този на Вине и Дарбелне – и приложимостта му към избрани комични моменти от комедията „Менехмовците“ на римския комедиограф Плавт (ок. 254–184 г. пр.н.е.).

В анализа си не навлизаме в дълбочина защо и до каква степен конкретните примери са комични, тъй като това е изследвано в друг текст на автора, разглеждащ същата комедия¹. Обръщаме внимание на начините, по които комичните моменти биват предадени в българския превод и към коя от процедурите в модела на Вине и Дарбелне бихме могли да ги съотнесем.

Една от най-големите трудности при превода на хумор е, когато той се базира на културна реалия или митологична препратка, които не биха представлявали никаква пречка за постигането на комичен ефект в обществото, от което произлизат, но биха затруднили значително някого извън него, освен ако не разполага с предварителни познания. Реализацията на комичния ефект и изживяването на комическото забавление като такова са свързани с разпознаването на несъответствието, на което се основава шегата. Ако читателят не разполага с нужната информация, за да разпознае несъответствието, шегата остава неразбрана и комичният ефект не е постигнат. Все пак чрез използването на различни техники е възможно да се запази поне известно количество от комизма. Предстои да изследваме до каква степен техниките – стратегиите и процедурите, от модела на Вине и Дарбелне подпомагат процеса на превода на хумор и до каква степен запазват комичния ефект в конкретните примери.

Таксономията на Жан-Пол Вине (1958) и Жан Дарбелне (1995) се смята за класическия модел сред този тип таксономии с широко въздействие в средите на преводазнанието (Munday, 2016: 87–88). Състои се от две основни стратегии – директен и косвен (*oblique*) превод, където под стратегия се разбира общата ориентация на преводача: към свободен или буквален превод; към превод, насочен към целевия (преводния) текст или оригиналния (изходния) текст и т.н. (Munday, 2016: 88), и от седем процедури: три принадлежащи към директния и четири – към косвения превод. Под процедура се разбират специфична техника или метод, които преводачът използва в определен момент в текста – например заемането на дума от изходния език, добавянето на обяснение или бележка в целевия текст и др. (Ibidem). Към тях има и редица допълнителни процедури, една от които е обяснителната бележка. Тя е често срещана при превода на вербален хумор поради високата степен на трудност за достигане на комичния ефект чрез други средства и особено при наличието на културна реалия, какъвто е случаят в първия ни пример.

¹ Якимова-Желева, „Менехмовците“ на Плавт: на какво са се смеели древните римляни“, XIX конференция на нехабилитираните преподаватели и докторанти от Факултета по класически и нови филологии (под печат).

Комичният момент се съдържа в следното обръщение на паразита към Менехъм:

Teneo dextera genium meum. (Pl. Men. 138)

Държа с дясната си ръка моя гений. (букв.)

Своя гений за ръка държа. (Ничев, 1978: 293)

На това място неподготвеният читател не би разбрал какво се има предвид под „гений“ и в какво се състои несъответствието, а именно, че у римляните това е „духът покровител, божественото въплъщение на оплодителната и жизнена сила на всеки мъж, негов пазител в живота, определящ съдбата му“ (Батаклиев, 2011: 96). Като нарича Менехъм свой гений, паразитът, освен че иска да го поласкае и да му се подмаже, предава и идеята, че от този човек зависи неговата съдба – дали ще пирува на обяд у Менехъм, или ще трябва да търси късмета си другаде. Принизяването на човешката съдба до възможността за обилен обяд и божествената намеса (която всъщност никак не е божествена, а тъкмо обратното, тъй като Менехъм е представен като човек, който краде от жена си, за да прави подаръци на любовницата си) за осъществяването на тази съдба представляват необходимото за създаването на комизъм несъответствие. За да успее читателят все пак да разбере намерението за шега в думите, преводачът е предоставил обяснителна бележка (Ничев, 1978: 517, бел. 11). В случая тя е необходима, тъй като буквалният превод – една от трите процедури, принадлежащи към директния превод – не успява да пренесе съдържащия се в изказването комизъм, но в същото време не е намерен подходящ аналог за адаптация – процедура на косвения превод, която променя културната препратка, когато дадено явление от изходната култура не съществува в целевата култура. Вине и Дарбелне смятат, че именно буквалният превод е идеалът, към който трябва да се стремим, като все пак допускат и възможността да се използват и други процедури, когато са налице структурни и металингвистични изисквания и при положение че значението е запазено. Затова в един текст можем да забележим и двете стратегии с принадлежащите им процедури, макар и все пак едната да преобладава.

Буквалният превод обаче, дори и с наличието на обяснителна бележка, рядко може да предаде директно заигравката или остроумието в по-специфичните случаи, като по този начин комичният ефект, който разчита за степента на въздействието си на незабавното разпознаване на шегата, бива отслабен. Косвеният превод изглежда по-обещаващата стратегия за особеностите на хумора, затова разглеждаме примери за всяка една от четирите му процедури с цел да установим до каква степен чрез тях елементите на хумора могат да се пренесат в целевия език и целевата култура.

*Messenio: propterea huic urbi nomen Epidamno inditumst,
quia nemo ferme huc sine damno devortitur.* (Pl. Men. 263–264)

Месенион: Заради това името Епидамн на този град е сложено, понеже никой обикновено оттук без загуба не се отдалечава. (букв.)

Месенион: И не случайно Епидамн го кръстили – елате да ви дам, че да ме помните! (Ничев, 1978: 301)

Играта на думи *Epidamno–damno* се състои в представата за град Епидамн като място на измами, гуляй, порочни жени и хитри измамници (Klein, 2022: 31), откъдето никой не си е тръгнал неощетен. Римляните дори прекръстили града, когато попаднал под тяхна власт, поради суеверие, което твърдяло, че посещаването на града непременно е свързано с някаква загуба (Riley, 2011). Играта на думи се стреми да подчертае именно тази идея, като използва съдържашката се в наименованието на града дума *damnum* със значение „загуба, щета“, „финансова загуба; глоба“, за да предизвика съответните конотации. Преводачът е избрал да запази формалната прилика между двата елемента на игрословицата – Епидамн–дам, като по този начин изменя граматическата категория на думата *damnum* от съществително в оригинала на глагол в превода. Този тип промяна е характерен за процедурата транспозиция от модела на Вине и Дарбелне с тази разлика, че тя не предполага промяна в смисъла, каквато наблюдаваме тук, а само промяна от една част на речта в друга (Munday, 2016: 90). Важно е да отбележим, че все пак изменението е частично. Написано като закана „елате да ви дам“, изказването създава конотации за причиняване на някаква вреда – както в израза „ще му дам да разбере“, т.е. „ще го накажа“ (Андрейчин, 2018: 152), макар и по-скоро да насочва към вреда от телесен, а не финансов характер, както се опитва да намекне оригиналът. Друга възможна процедура, към която би могъл да спада този пример, е адаптацията. Тя включва промяна на културна препратка, когато дадена ситуация от изходната култура не съществува в целевата култура (Munday, 2016: 91). От една страна, играта на думи разчита на повторението на думата *damnum* във и извън името на града Епидамн, но се позовава и на репутацията на самия град като причинител на загуба. По тази причина можем да предположим, че е възможно името му да е предизвиквало съответните конотации на вреда и загуба със себе си у античния човек. Следователно бихме могли да го възприемем като културен феномен, който не би могъл да пренесе съответните скрити значения извън изходната си среда и затова трябва да бъде адаптиран. Преводачът е потърсил подходящ израз от целевата култура, който да успее да предаде ако не същите, то подобни конотации, като в същото време запази и формалното съответствие. Втората част от изказването „че да ме помните“ сама по себе си също е резултат на преводна процедура – една от допълнителните. Пояснението е процедура, която се използва за явното представяне на информация, която е скрита, т.е. не пряко изведена в изходния текст (Munday, 2016: 92). В случая пояснението е използвано не само поради метрически съображения, но и за да допълни идеята, че ще бъде причинена толкова голяма

вреда, че да бъде запомнена. Това е устойчив израз в българския език – заканата за някакво наказание и последващият резултат на помненето, който се среща например в приказката „Гримата братя и златната ябълка“ на Ангел Каралийчев (Каралийчев, 2019: 22): „Ей сега ще ти дам аз една ябълка, че да ме запомниш“. Същата идея се предава и в израза от Родопския регион „я ша та подкова адно хубаво тебе, та тук-таме ша стипаш“ със значение „така ще те подреда, че ще ме запомниш“². Чрез тази добавка изказването добива естествено за целевата култура звучене и спомага за безпроблемното му възприемане от читателя. Играта на думи и комичният ефект са запазени до голяма степен.

Messenio: ... metum mihi adhibeam, culpam abstinenceam, ero ut omnibus in locis sim praesto: (Pl. Men. 983)

Месенион: ... страха на мен ще приложа, грешката ще държа далеч, ще помагам, за да съм на всички места: (букв.)

Месенион: ... Аз ще помня **страха**, ще избягвам **греха** и ще бъда готов за услуги. (Ничев, 1978: 338)

В този пример можем да говорим за вид модуляция по отношение на формите, които са избрани да пресъздадат сходно звучене в съответния език. Модуляцията е промяна в семантиката и гледната точка на изходния език, като тя може да бъде и на нивото на съобщението (Munday, 2016: 90). В латинския оригинал това са глаголите *adhibeam* и *abstinenceam*, докато в българския превод тази роля се пада на съществителните „страха“ и „греха“, като и в двата случая двете думи са равносрични, което подчертава звуковата особеност. Запазен е и паралелизъмът от оригинала *пряко допълнение – казуемо, пряко допълнение – казуемо*, който също подсилва звуковия ефект, но е предаден в обратен ред: *казуемо – пряко допълнение, казуемо – пряко допълнение*. Сменено е и мястото на личното местоимение в датив *mihi* (на мен) от междинно (между прякото допълнение *metum* и казуемото *adhibeam*) в начално. Тази модуляция е придружена и от друга, тъй като местоимението не запазва функцията си на непряко допълнение, а преминава в номинативна форма и съответно във функцията на подлог.

А можем да погледнем и по друг начин на тази особеност, като предположим, че самото *mihi* изцяло е пропуснато в превода, но е добавен чрез пояснение подлогът („Аз“), който в оригинала остава неназован пряко чрез лично местоимение в номинатив.

Към процедурата модуляция на нивото на съобщението можем да съотнесем следващия пример:

Men. Nil equidem paveo. Pen. Nisi unum: palla pallorem incutit. (Pl. Men. 610)

² Страница за Родопите и родопския диалект, достъпна на <https://www.napenalki.com/glossary.html?id=2541> (последно посетен на 11.10.2022 г.).

Менехъм: От нищо наистина не се страхувам. **Пеникъл:** Освен от едно: плащът страх вселява. (букв.)

Менехъм: Не треперя... Но от **плаща** нещо иде ми на **плач**. (Ничев, 1978: 319)

Играта на думи се състои в подобие на *palla* (плащ) и *pallorem* (тревога, безпокойство, страх), подсилено и от непосредствената им близост в оригинала. Българският преводач е запазил подобие на формално ниво, дори е запазил съотношението в сричките между двете думи, макар и в обратен ред (*palla*–*pallorem* – 2 към 3; плаща–плач – 3 към 2). За преноса на подобни елементи, отговорни за създаването на вербален хумор, няма отделна процедура, нито подходяща сред вече съществуващите. Вероятно процедурата еквивалентност (още наричана „идиоматичен превод“) се доближава най-много до това, което е необходимо за преноса на съвкупност от данни (в смислово, формално и/или функционално отношение), тъй като нейната задача е да предаде същата ситуация, но чрез различни стилистични или структурни похвати (Munday, 2016: 91). Същата ситуация обаче би могла да се предаде и без запазването на тези особености, които изграждат вербалния хумор в този пример. В това отношение категоризацията на Колер с петте типа еквивалентност, които включват и формална, и прагматична еквивалентност (т.е. запазването на функцията, в случая изказването да бъде забавно), изглежда по-подходяща и всеобхватна. От гледна точка на запазване на смисъла и промяна само на семантиката и гледната точка действително бихме могли да съотнесем този пример към модуляцията на Вине и Дарбелне, при това към модуляция на нивото на съобщението с подкатегория част <> друга част и/или смяна на символа, тъй като и в оригинала, и в превода плащът е източникът на някаква реакция: в първия случай тази реакция е страх, а във втория – плач. Бихме могли да спорим, че всъщност страхът е емоция, а плачът е действие и че емоцията страх може да се прояви чрез различни действия, включително и плач (срв. израза „разплака се от страх“). Тук можем да посочим, че в предходното изречение Менехъм казва, че не се страхува от нищо (*Nil equidem paveo*), и това бива съотнесено към страха (*pallorem*) от следващата реплика. Имаме действието *страхувам се* и емоцията *страх*. В превода на тяхно място откриваме „не треперя“ и „плач“, като и двете са действия и могат да бъдат причинени от емоцията страх. Не е сигурно доколко Плавт и Александър Ничев са избрали тези двойки думи именно по тези причини, но очевидните връзки между двойките във всеки от текстовете и тези *между* тях, дори и неволно осъществени, са налице и оказват своето подсъзнателно въздействие. И в двата варианта конотацията на думите е негативна; и плачът, и страхът успяват да предадат идеята, че плащът предизвиква нещо неприятно и е източник на негативни действия и емоции. Това е по-същественият резултат от употребата на избраните думи, отколкото конкретното явление, което всяка от

тях обозначава. Допълнително, както споменахме, в латинския оригинал *palla* и *pallorem* са поставени една след друга, за да се подсили въздействието от приликата между двете. В българския превод „плаща“ и „плач“ са значително по-раздалечени и приликата, съответно играта на думи, е по-трудно уловима, особено ако не я търсим изрично.

Последната от четирите процедури, принадлежащи към косвения превод, е еквивалентността, която вече споменахме. Тя не бива да се бърка с еквивалентността в модела на Найда или този на Колер, които отличават различни видове еквивалентност, обхващащи отделни аспекти на комуникацията (на пример формата, смисъла и/или функцията на съобщението). Еквивалентността на Вине и Дарбелне има по-тясна сфера на влияние, а именно предаването на същата ситуация, но с различни средства. До известна степен може да се каже, че има допирни точки с адаптацията с тази разлика, че при нея е необходимо условието ситуацията от изходната култура да не съществува в целевата култура, а не само да се изразява по друг начин.

Пример за еквивалентност намираме в следното изказване:

Menaechmus-Sosicles: ... ego te simitu novi cum Porthaone. (Pl. Men. 745)

Менехъм-Созикъл: ... Аз теб знам наравно с Портаон. (букв.)

Менехъм-Созикъл: ... Тебе аз

познавам, колкото познавам баба ти. (Ничев, 1978: 327)

Еквивалентността на Вине и Дарбелне е изключително полезна при превода на идиоми (Munday, 2016: 91), какъвто е и разглежданият случай. Макар да можем да разглеждаме личността на Портаон³ като част от културата на античния човек, от което би следвало да се отнасяме към нея като към културна препратка и съответно да използваме процедурата адаптация, тя не носи съобщението сама по себе си, а е част от идиом, чието цялостно значение е „изобщо не те познавам“. Александър Ничев е открил българско съответствие с израза „познавам те, колкото познавам баба ти“, което предава същата идея (ситуация). Така комизмът на изказването е запазен.

Моделът на Вине и Дарбелне има ясно изградена йерархична структура от стратегии и процедури, които подпомагат и улесняват процеса на превода, като му предлагат ясни и степенувани техники за справяне с отделните преводни единици. Тези единици могат да бъдат на нивото на най-малкия смислов елемент, на нивото на думата, на изказването, на текста. Това е изключително валидно за комизма, който може да се съдържа на всяко едно от тези места и дори на няколко едновременно. Стратегията на директния превод, чиято основна процедура – буквалният превод – е и препоръчваният

³ Портаон бил баща на Ойней (царя на Етолия) и дядо на Деянира, съпругата на Херакъл (Херкулес) (Ничев, 1978: 520, бел. 43).

от Вине и Дарбелне метод за добър превод, има успеваемост при преноса на вербален хумор тогава, когато комизмът се състои в по-универсален елемент, познат не само на изходната аудитория, но и на целевия читател. Случаите, които допринасят за репутацията на хумора като за труднопреводим, са онези, при които комизмът се съдържа в елемент (или няколко различни елемента), характерен единствено (или най-вече) за изходната култура и/или изходния език, и няма директно съответствие в преводния език. Тогава често се налага един от елементите му да бъде жертван за сметка на друг – например формата за сметка на значението, функцията за сметка на формата и т.н. Затова и ние се насочихме предимно към стратегията на косвения превод и неговите процедури, които предлагат повече гъвкавост. Именно функцията обаче е това, което се намира в същината на комизма и комичния ефект; предизвиканата реакция и емоцията на комическото забавление са резултатът, към който се стреми едно комическо изказване. При анализа на примерите се вижда ясно, че някои от тях успяват да запазят комичността си до голяма степен при преноса чрез процедурите на разглеждания модел, по-конкретно еквивалентността и адаптацията. Необходими са допълнителни изследвания, за да се установи в какъв процент от случаите при употребата на тези две процедури това ще остане вярно. Другите две процедури – транспозицията и модулацията – засягат изменения предимно във формата и запазване на смисъла. Функцията като цел на съобщението отсъства. От това не следва задължително, че моделът не може да бъде използван при превода на вербален хумор. Провеждането на още изследвания би могло да покаже дали е възможна модификация на вече съществуващите процедури или добавяне на нова стратегия „функционален превод“ със собствени процедури, които да бъдат приложими към специфични случаи като превода на комизъм.

Библиография

- Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров (2018), *Български тълковен речник*, Наука и изкуство, София. (Andreichin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostov, Iv. Lekov, St. Stoikov, Tsv. Todorov, 2018, *Balgarski talkoven rechnik*, Nauka i izkustvo, Sofia).
- Батаклиев, Г. (2011), *Антична митология*, Изток-Запад, София. (Batakliiev, G. 2011, *Antichna mitologia*, Iztok-Zapad, Sofia).
- Каралийчев, А. (2019), *Тримата братя и златната ябълка*, Сиела Норма, София. (Karaliichev, A. 2019, *Trimata bratia i zlatnata iabylka*, Siela Norma, Sofia).
- Каръл, Н. (2020), *Тайната на хумора – кой, как и защо се смее*, Колибри, София. (Caral, N. 2020, *Tainata na humora – koi, kak i zashto se smee*, Kolibri, Sofia).
- Ничев, Ал. (1978), *Антични комедии*, Народна култура, София. (Nichev, Al. 1978, *Antichni komedii*, Narodna kultura, Sofia).

- Chiaro, D. (2008), 'Verbally expressed humor and translation', in Raskin, V., Ruch, W. (eds.), *The Primer of Humor Research*, Mouton de Gruyter, Berlin, pp. 569–608.
- Klein, V. Sophie (2022), *Plautus: Menaechmi*, Bloomsbury, London, New York.
- Munday, J. (2016), *Introducing Translation Studies*, Routledge, London, New York.
- Plautus, *Menaechmi*, достъпен на <https://www.thelatinlibrary.com/plautus/menaechmi.shtml> (последно посетен на 11.06.2022 г.)
- Riley, Th. H. (2011), '*The Comedies of Plautus*', достъпна на <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0101%3Aact%3Dprologue%3Ascene%3D0#note9>, (последно посетен на 11.06.2022 г.)

Катрин Якимова-Желева, докторант

kjjakimova@uni-sofia.bg

Факултет по класически и нови филологии
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
бул. „Цар Освободител“ 15, София 1504
България

Katrin Jakimova-Zheleva, PhD Student

kjjakimova@uni-sofia.bg

Faculty of Classical and Modern Philology
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
15 Tzar Osvooboditel Blvd., Sofia 1504
Bulgaria